

kinderen . . . goed. In het algemeen was de zorg voor de kinderen groot en opofferend.¹ 'In slechts enkele gezinnen' had men steun gevonden bij de godsdienst en was men daardoor nader tot de kerk gekomen.² Politiek georganiseerd waren slechts weinigen geweest, tot 12 gezinnen behorend. Wat de andere menselijke relaties betrof, was er een neiging aan de dag getreden, deze te beperken. Zeven gezinnen hadden zelfs als direct gevolg van de werkloosheid het contact met hun familieleden totaal verbroken; negen zich uit alle omgang met vrienden en kennissen teruggetrokken. 'In gezegden als: 'Omdat we voor zo iets toch geen geld meer hebben', of: 'Je kunt elkaar toch niet helpen', of 'dat men zich schaamde, zijn armoede aan een ander te vertonen', lagen de beweegredenen daarvoor opgesloten.'³

Het leven werd grauw. 'Het ergste van alles is die ledigheid' – aldus een negen-en-twintigjarige havenarbeider, gehuwd, twee kinderen, bijna drie jaar werkloos:

'Ik begrijp niet als ik 's morgens opsta, hoe zo'n dag om komt. Ook hoor je dat, als een ander zich verveelt, zij tot de middag in bed blijven, maar dat vind ik nog erger: dan voel je helemaal zo dat je teveel bent op de wereld. Wat mezelf betreft, ik kan van alles maken, maar het geld ontbreekt me om materiaal te kopen. Als ik 's avonds naar bed ga, lig ik tot diep in de nacht wakker, en altijd maar denken! Dan denk ik: dit of dat zal ik morgen proberen, en als het dan morgen is, zie ik er de zothed van in; en dat is niet eenmaal, maar elke nacht zo. Als men zo langs de huizen loopt, dan ziet men dat er zoveel aan valt-op te knappen. En hoe vaak vraagt men niet of ze wat voor je hebben, maar meestal kijken ze je zo raar aan of krijg je praatjes te horen als: 'Hoe lang ben je zonder werk? O, drie jaar? Dan ben je het werken verleerd.'⁴

Aan de bevindingen van het Amsterdamse onderzoek kan men natuurlijk geen algemene geldigheid toekennen. Het was een steekproef – maar een grondige. Wij bezitten in elk geval geen beter wetenschappelijk beeld van de omstandigheden waaronder honderdduizenden, door de werkloosheid getroffen Nederlanders moesten leven. Daarbij moet dan nog bedacht worden dat het onderzoek eind '34 – begin '35 uitgevoerd werd. Toen waren er, december '34, 414 000 geregistreerde werklozen.⁵ Ruim vier jaar later, januari '39, waren er 406 000.⁶ Hoeveel van die 78 Amsterdammers die tijdens het onderzoek al één, twee of drie jaar werkloos waren, bevonden zich in '39 al vijf, zes of zeven jaar zonder werk?

¹ A.v., p. 128–29. ² A.v., p. 130. ³ A.v., p. 131. ⁴ A.v., p. 128. ⁵ F. A. G. Keesing in *Ned. volksh.*, dl. III, p. 175. ⁶ A.v., p. 250.